

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

από τις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (1884-1987)

Η Μεγάλη Επιγραφή της Γόρτυνας (1884)

Από το Rovereto, γεννημένος το 1857, ο Federico Halbherr, στο κέντρο της φωτογραφίας με ένα πιστόλι μισοκρυμμένο στο γιλέκο, υπήρξε χωρίς αμφιβολία τυχερός άνθρωπος. Σε αυτόν οφείλεται η ανακάλυψη της Μεγάλης Επιγραφής της Γόρτυνας το 1884. Η αρχή μιας εκπληκτικής ιταλικής περιπέτειας στο Αιγαίο.

Στην πραγματικότητα δεν ήταν μόνον τύχη. Η ανακάλυψη εντασσόταν σε ένα πιο σύνθετο πλαίσιο. Το σκηνικό ήταν η Κρήτη, το αρχαίο νησί που είχε προσφέρει καταφύγιο στον Δία, όταν τον έκυβη η μητέρα του η Ρέα και τον προστάτευαν οι Κουρήτες στο Ιδαίον Άντρον. Οι Τούρκοι το 1669 την είχαν αρπάξει από τη Βενετία και το νησί, τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, όταν ο Halbherr ετοιμαζόταν να κάνει το ταξίδι του στην Ελλάδα, έβραζε από εθνικιστικά συναισθήματα.

Από την επιστημονική άποψη, τα προγενέστερα της ανακάλυψης γεγονότα βυθίζουν τις ρίζες τους στις όλο και πιο ενδιαφέρουσες έρευνες στα ερείπια, στη διάλεκτο και την ιστορία της Κρήτης. Έρευνες που άρχισαν από ανθρωπιστές και αναγεννησιακούς ιστοριοδίφες. Πέρασαν από την περιέργεια των Άγγλων περιηγητών και τη γαλλική διανόηση. Έφτασαν μέχρι την προσοχή ενός διανοούμενου φιλόλογου, του Domenico Comparetti, καθηγητή του Halbherr.

Το 1884 αφού είχε επισκεφτεί τις Κυκλάδες, ο νεαρός Federico, αποβιβάστηκε στην Κρήτη. Ο δρόμος τον οδηγούσε από το Ηράκλειο στο χωριό των Αγίων Δέκα, στην κεντρο-νότια πεδιάδα της Κρήτης, τη Μεσαρά. Μια διαδρομή μάλλον σύντομη. Σύντομη ακριβώς όσο και ο χρόνος που χώριζε τον Halbherr από την ανακάλυψη, η οποία, το καλοκαίρι του 1884, θα σημάδευε τη ζωή του.

Κοντά στους Αγίους Δέκα, η τύχη χαμογέλασε στο νεαρό επιγραφολόγο: από ένα κανάλι που οδηγούσε από τον μύλο στον χείμαρρο, αναδυόταν ένας τοίχος επάνω στον οποίον υπήρχαν γράμματα. Ξεινούσε έτσι το επικό εγχείρημα, που τόσες φορές έχει αναφερθεί, το χρονικό του οποίου μπορούμε να το παρακολουθήσουμε χάρη στην αλληλογραφία του με τον δάσκαλό του, τον Comparetti. Σε μια

επιστολή του Halbherr, με ημερομηνία 6 Ιανουαρίου 1885, διαβάζουμε: «Ήδη από την άφιξή μου στη Γόρτυνα είχα κάνει έρευνες στην τοποθεσία του μύλου για να παρατηρήσω προσεχτικά κάποιο άλλο κομμάτι της επιγραφής που ήταν τότε ήδη γνωστή λόγω των θραυσμάτων που είχαν αποκαλυφθεί, αλλά δεν βρήκα τίποτε. Μόνον λίγο πριν να φύγω για τη Φαιστό, επειδή τυχαία είχε κοπεί το νερό του καναλιού από το ύψος του μύλου για να εκτελεστούν οι επιδιορθώσεις, ειδοποιήθηκα ότι στην ξερή κοίτη εμφανιζόταν η κορυφή ενός εγκάρσιου τοίχου, στην μία παρειά του οποίου, που εξέιχε από τον πυθμένα δύο περίπου δάκτυλα, φαίνονταν γράμματα. Πηγαίνοντας εκεί είδα αμέσως για τί επρόκειτο. Χωρίς να χάσω χρόνο (το βράδυ της επόμενης ημέρας έπρεπε να ρέει πάλι το νερό) έσκαψα από το μέρος με τα γράμματα έναν λάκκο μήκους λίγο πάνω από τρία μέτρα». Ο Halbherr θα κατάφερε να πάρει από τους ιδιοκτήτες του χωραφιού την άδεια να σκάψει μία τάφρο κατά μήκος του καναλιού, ανακαλύπτοντας έτσι τέσσερις ενεπίγραφες στήλες.

Η ανεικδοτολογία αναφέρει τη γενναιότητα του μελετητή, που έθεσε και την ίδια του τη ζωή σε κίνδυνο: θα μετακινούσαν το διάφραγμα που εμπόδιζε τη ροή στο κανάλι και ο Halbherr θα κινδύνευε να παρασυρθεί. Ο φόβος ότι οι αρχαία κατάλοιπα θα τα έπαιρνε η οθωμανική κυβέρνηση και θα τα μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη ώθησε τον Halbherr να ζητήσει βοήθεια από τον Χατζιδάκη: αυτός διαμεσολάβησε αμέσως στον τοπικό δικαστή υποσχόμενος αποζημίωση στους ιδιοκτήτες και αγόρασε, εκ μέρους του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου του Ηρακλείου, τη γη όπου βρισκόταν το κτήριο. Οι επακόλουθες ανασκαφές έφεραν στο φως την ιστορία της επιγραφής, που θα παραμείνει πάντως εν μέρει μυστήρια. Συμπεριλαμβανόμενος αρχικά σε ένα κυκλικό ή ημικυκλικό κτήριο, ο τοίχος χρησιμοποιήθηκε ξανά στις επόμενες κατασκευές μέχρι να ενσωματωθεί στο Ωδείο, το οποίο αποκαταστάθηκε το 100 μ.Χ. από τον αυτοκράτορα Τραϊανό.

Η επιγραφή έχει γραφτεί σε έναν τοίχο μήκους 8,71 και ύψους 1,705 μ. Ένας κυκλικός τοίχος από λιθοπλίνθους τοπικού ασβεστόλιθου με ελαφρώς κοίλη επιφάνεια, τοποθετημένες σε 4 δόμους. Το ύψος τους ποικίλλει από 50 έως 58 εκ. Στο δυτικό άκρο του τοίχου ξεχωρίζει μία παραστάδα που φέρει ιωνικό κυμάτιο. Το κείμενο χαραχτηκε σε μνημειώδεις στήλες. Οι στήλες είχαν πάχος χοντριά 67-69 εκ. και απείχαν η μία από την άλλη 6 εκ., περιείχαν 54-55 γραμμές, με εξαίρεση τη δωδέκατη στήλη. Τα γράμματα έχουν ύψος 3 εκ, με διάστιχο κενό 0,3 εκ.

Προς επιβεβαίωση της άριστης κατάστασης διατήρησης του μνημείου, σε μερικές λιθοπλίνθους υπάρχουν ίχνη ερυθρογραφής, που είχε χρησιμοποιηθεί για να χαραχτεί ένα σύστημα γραμμών - οδηγών και διαίρεσης ανάμεσα στις στήλες, καθώς και κάποια διαχωριστικά σημεία που δημιουργούν ένα

πραγματικό εικονογραφικό ρεπερτόριο. Η βουστροφηδόν γραφή αρχίζει ανάποδα. Είναι συνεχής, με εξαίρεση μερικά σημεία χωρίς γραφή που καταλαμβάνουν περίπου το πεδίο ενός γράμματος. Το κείμενο έχει συνταχθεί με κάποια επιμέλεια, μόνον σε ορισμένα σημεία εντοπίζονται διορθώσεις. Το χέρι του χαράκτη φαίνεται να αλλάζει μόνον στις δύο τελευταίες στήλες. Είναι ακόμη ορατά κάποια γράμματα που σχετίζονται με την αρίθμηση των λιθοπλίνθων πριν από την αποσυναρμολόγηση με στόχο την ένταξη στο ελληνιστικό κτήριο που αντικαταστάθηκε έπειτα από το Ωδείο.

Η Μεγάλη Επιγραφή, γραμμένη το πρώτο μισό του 5^{ου} αιώνα, αρχίζει με μια επικύρωση στους θεούς. Δεν αποτελεί καρπό οργανικής κωδικοποίησης, αλλά συλλέγει και ενσωματώνει νόμους ποικίλης θεματικής, που επικεντρώνονται κυρίως στα ατομικά δικαιώματα και στο οικογενειακό δίκαιο. Στις δώδεκα πυκνές στήλες της διαπραγματεύεται ελευθερία και δουλεία, σωματικές βλάβες, τα αγαθά διαζευγμένων γυναικών και χηρών, την πατρότητα και τη μητρότητα, τη διαίρεση της κληρονομιάς και των αγαθών των θυγατέρων κληρονόμων, αναφέρει πρόστιμα που έχουν επιλεγεί με σιδερένια λογική, χάρη σε ένα εργαλείο που είχε ίσως εισαχθεί λίγο πριν στην Κρήτη, όπως είναι το νόμισμα. Η νομική ύλη αφήνει να διαφανεί, από κάτω, η οργάνωση της πόλεως, ένα αριστοκρατικό σώμα που κυβερνάται από ένα συμβούλιο αρχόντων, τους *κόσμους*, με εκτελεστική και νομοθετική εξουσία. Ο λαός είναι χωρισμένος σε φυλές, συγκεντρώνεται σε εταιρείες και υπάρχει μια διαβάθμιση αστικών και πολιτικών δικαιωμάτων, στην οποία διακρίνονταν οι πολίτες με πλήρη δικαιώματα, οι δουλοπάροικοι, οι δούλοι και οι *άπέταιροι*, μορφές κατώτερες των πολιτών. Το κείμενο θέτει προβλήματα όσον αφορά στο διαδικαστικό δίκαιο, ανοίγει προοπτικές για τις λειτουργίες και τα καθήκοντα των αξιωματούχων, των κόσμων και των δικαστών. Προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την ιδιοκτησία γαιών, αφού περιέχει μια σπάνια μνεία του *κλάρου*, της διαίρεσης της γης που θα ήταν συνδεδεμένη με την κοινοτική οργάνωση της πόλεως και τη δουλοπαροικία, μακρινή, προβληματική ανάμνηση γηγενών που υποτάχθηκαν στους κατακτητές Δωριείς. Το κληρονομικό δίκαιο επιδεικνύει το προνόμιο των αρρένων απογόνων, αφήνοντας πάντως να διαφανεί και η σημασία που είχε η γυναίκα, η οποία διατηρεί το δικαίωμα ιδιοκτησίας στα αγαθά της. Διακρίνεται, ανάμεσα στις γραμμές της Επιγραφής, η σύγκρουση μιας κοινωνίας στατικής, πατριαρχικής, συνδεδεμένης με τα εισοδήματα των γεωργικών και κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, με μια κοινωνία περισσότερο δυναμική, ανοιχτή στο εμπόριο, καθορισμένη από την πρόσφατη τότε εμφάνιση του νομίσματος. Η επιγραφή είναι το πιο φωτεινό θραύσμα της ιστορίας μιας πόλης, της Γόρτυνας, που ο μακαρίτης Antonino Di Vita μπόρεσε να την παρακολουθήσει, στην πρόσφατη σύνθεσή του, από τις μινωικές απαρχές της και για 15 μακρόχρονους αιώνες.

Η ανακάλυψη της Μεγάλης Επιγραφής εγκαινίασε μια ευτυχή παράδοση μελετών και κατά κάποιο τρόπο υπήρξε το έναυσμα για την ίδρυση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Η Σχολή γεννιόταν λοιπόν σε μια ατμόσφαιρα πρωτοποριακή. Αν η στιγμή της γέννησης και της σύστασής της υπήρξε η ανακάλυψη της μεγάλης επιγραφής, ακόμη περισσότερο. Αυτή αρχίζει με μία επίγνωση. Η κατανόηση του αρχαίου κόσμου δεν μπορεί παρά να προκύψει από τη συγχώνευση των φιλολογικών, αρχιτεκτονικών, αρχαιολογικών και επιγραφικών γνώσεων. Ήταν ένα μίγμα που έκανε τον νεαρό Federico Halbherr έναν αλησμόνητο και τυχερό αρχηγέτη.

Prof. Giovanni MARGINESU

Università degli Studi di Sassari

gmarginesu@uniss.it